

BIOGRAFIJE RATNIH BRIGADA

Dvadeset knjiga zapisa o ratnim brigadama.
Izdanje »Narodne armije«, Beograd 1968.
— 1970.¹

Pred nama je dvadeset primamljivih, umetnički (slikar Đorđe Gorbunov) i tehnički (Milutin Šijaković i Đorđe Rakić) umivenih, u raznim bojama i nijansama ukusno, čisto i s merom opremljenih knjiga, Zapisa o ratnim brigadama, koje uređuje Mensur Seferović. To je rezultat posebnih napora i nastojanja ljudi iz »Narodne armije« i ljudi stvaralaca koji su prihvatili njen kulturni izazov. Reklo bi se da je to ne dvadeset knjiga, nego dvadeset živih stvorova. Jeste pravo »Narodne armije« da predstavi ratne brigade današnjim i budućim čitaocima, ne samo vojnicima u kasarni nego i onima u opštenarodnoj odbrani, mada ne njeno jedino. Ali dosad se i na ovaj način samo ona koristila tim pravom.

Uvažavajući tu činjenicu, pitanje je: koliki je akcioni domet te akcije i da li je dovoljan da bi se sve što je potrebno zaista zadovoljilo? Ili, ovo je druga strana toga pitanja: šta se mora učiniti da bi se postigao celovit uspeh? Ili, još bliže rečeno, je li društveno opravdano i dozvoljeno da se tako ogroman teret svali samo na pleća same »Narodne armije«? Jer je opštedruštveni zadatak — u opštenarodnoj odbrani — da nove generacije narodne odbrane upoznaju iskustva, uzore i ličnosti brigada iz našeg oslobodilačkog i revolucionarnog rata. Niko pametan neće i ne može poricati da je ta inicijativa i korisna i neophodna, ali odgovor sveden samo na to spada u domen čistih platonskih izjava koje ni na šta ne obavezuju.

Nije dužnost kritičara da pronalazi i predlaže izlaze iz takvog stanja stvari, ali — baš zato da bi mogao racionalno da sudi i ocenjuje — on ne sme to da previdi. I šta onda? Nije tu reč o ekonom-

¹ Posle napisanog prikaza izašlo je još nekoliko knjiga u ediciji »Priča o ratnim brigadama«.

skim i komercijalnim izdavačkim problemima ili »problemima«, nego potrebama razvijanja i jačanja opštenarodne odbrane u Armiji i jedinicama teritorijalne odbrane. Po tome valja meriti ovu inicijativu.

Sudbine knjiga nalik su na sudbine mladica što se iz guštare probijaju u borbi za mesto pod suncem, za svoj deo soka iz zemlje, za svoj deo zraka, u zaparama i omorinama, za svoju slobodu pod gustim hladovima. Slične su sudbini pustolova koji se otiskuje u svet, da bi ga upoznali, odgonetnuli i približili sebi, a uvek su osuđeni da budu u njemu tuđini. U prašumi svetskih i sopstvenih nasleđa kulture, u tom oživljavanju i prokljavanju pritajenih vrednosti drevne do najmlađe prošlosti, rađanju novih vrednosti i ostvarenja u sadašnjosti, kad pod teretom stenju rafovi po knjižarama i police po bibliotekama, svaka nova knjiga je samo »pustolov pred vratima« koji čeka škrkut ključa u bravi ili muk tišine koja, upravo zato što je nema, najjače i najokrutnije ubija, ili da možda neki namćor sruči rafal psovki sa poluodškrinuta prozora. Ali svet i čovek u njemu niti može, a niti želi stati, sve u njemu hrli — samo napred. I dok je tako — dobro je, najbolje je, što bi rekao stari Lajbnic i ponovio stari pakosnik Volter. Krenula je tako i biblioteka *ZAPISI O RATNIM BRIGADAMA*, kao celina, i svaka knjiga u njoj, kao jedinka, — u svet, u tuđinu, krenula je — zar kao pustolov?

Sve ove knjige, taman kao i deca neplivači u more, bačene su u talase čitalaca da same isprobaju veštinu i svoju moć savlađivanju te čudljive snage. U njima nema predgovora kojim bi ih drugi autor, kao Vergilije Dantea, kroz pakao i čistilište, vodio dok ne postanu deo života. Niti pogovora kojima bi drugi autori stišavali i obuzdavalu čudi čitalaca. U njima nisu objavljene ni recenzije onih čija su mišljenja bila odlučujuća da se pojave, a to bi — po svim kulturnim uzusima — valjalo da bude praksa. Jer, pitanje se postavlja: zašto autore recenzija, koji su pod punom odgovornošću i savesno uložili napore da verifikuju, procene i podrže istinu u tim knjigama, koji su u njih uložili makar deo sebe, svoje savesti, zašto da njih držimo svedene samo na ime i anonimne u pogledu izrečenih misli i sudova? Jer, to je bilo izuzetno značajno za prihvatanje i publikovanje ove ili one knjige. Nepravda je to i prema autorima i prema recenzentima, jer su i jedni i drugi — na neki nerazumljiv način — dovedeni u nejednak i neravno pravan položaj.

A ove knjige — svaka ponaosob i sve zajedno — naučile su da plivaju i pod tim uslovima. I isplivale su na vrela stenovita žala ni premorene ni posustale, taman kao dve desetine mornara posle oluje i nevere. I sad su trajno prisutne — tu među nama i sa nama. Kao razdragani pomorci dolutali iz dalekog sveta i sa nemirnih mora na

slobodna, topla i mirna kopna i tužni što se više ne tuku s morima koja su iza njih ostala, što je svuda naokolo bonaca i tišina mora, kao da više nema svemoćnog mitskog Posejdona koji, kad se zabave uželi, kad hirovite igre hoće, sva morska dna ziba i ruga se mrvici snage čoveka — lualice Ulisa. Nama se pričinjava kao da su izbile iznebuha, sjurile se odnekud iz mećava i oluja, pa začuđeno — samo pogledom i ćutanjem — pitaju: zar u ovom svetu ima mrtvih uglova, župa i zavetrina?

Očigledno je još jednom da, kad se razmišljalo o pokretanju ove biblioteke, nije nedostajalo smelosti, upornosti, zanosa i vere u pobedu, refleksa za ono što nedostaje i, još više, čvrstu misao: ne sme da nedostaje, spremnosti da se zagriže u to nepoznato i ispita moć sopstvene procene. Sada, kada gotovo i nema ničega nepoznatog i neizvesnog, kada svaka od tih knjiga — i one najbolje i one malo manje bolje — živi sopstvenim životom i kao jedinka i kao skupina, sada je osnovno: kako ići dalje, kako ići i dalje i bolje? Jer — nazad se nema kud i nema prava. A onda — druga dilema: koliko i kako su to ljudi — kao jedinke i kao organizovane zajednice — shvatili i koliko su se tome obradovali i za njega po sopstvenoj obavezi vezali? Jer, ljudi knjige pišu ne samo zato što hoće, nego i — pre svega — zato što moraju. Jer, knjige se pišu i objavljuju za ljude, za čitaoce, da bi postale zvani (ili nezvani) gosti.

Dijalektički gledano, a jedino se tako — uprkos svoj ovoj poplavi malograđanske stihije i šund-kulture — sme, može i mora gledati; mi smo za celo vreme vojevanja u revoluciji, koje i danas (samo bez pucanja pušaka!) nesmanjenom žestinom traje, spajali učenje i akciju, išli smo u akciju da bismo se borili i učili i da bismo manje neuki u nove akcije polazili, još bolje, umešnije i uspešnije. Tako je bilo dok su topovi grmeli i tenkovi škrgutali. Tako je i otkad smo samoupravljači postali — da bismo naučili kako se dobro samoupravlja, da bismo samoupravljali. Može li se naći neki drugi put kad zapisujemo kako smo vojevali i u nazovi miru gradili i stvarali?

Ne. Mi smo uvek iz samog uzburkanog i vrelog života sve pobude, naloge, osnove, motive i sadržinu uzimali. U vreme rata — postajali smo vrsni ratnici, u vreme »mira« — graditelji i stvaraoci, učenici — ratnici, učenici — stvaraoci. I samo tako smo se samorazvijali i samooblikovali. Taman tako i letopise svega toga stvaramo. Ne izmišljamo, samo letopišemo, slažemo ono što je život, revolucija, socijalistički humanistički preporod, kao renesansu čoveka i sveta, rodio i odnegovao. Na toj relaciji se rodila i prohodala i biblioteka *ZAPISI O RATNIM BRIGADAMA*.

Knjige imaju dva sveta: jedan onaj u kome se međusobno tiškaju i guše po policama i skladištima, i drugi onaj u ljudima, kao prijatelji ili kao prezreni uljezi i nemili dođoši. Ne, nije lako živeti u tom dvojnem svetu. Ali tako se jedino danas može i mora. Počnimo, zato, od onog prvog sveta.

Da bi čovek mogao slobodno i racionalno da rasuđuje o knjigama kao vrednostima (i nevrednostima!), potrebno je da se pretihodno i u punoj meri distancira od onog već zaglušnog zapomaganja oko problema izdavačke delatnosti. Onda, da se ne oseća prignječenim od svih onih oblika štampane reči — od knjige do novina — narkane raznim i veoma često svakakvim i nikakvim pričama, romanima, feljtonima, memoarima, anegdotama u sto varijanti i crticama, što je namenjeno za tekuću dnevnu potrošnju — radi zabave i razbibrige. Tek onda se može ozbiljno i realistički da rasuđuje o »statusu«, »funkciji«, »ulozi«, »položaju«, »uticaju« i tako dalje — literature o revoluciji i njenom karakteru — oblicima. Ovde je nabrojano puno reči — pojmova u navodnicima, upravo za to što se dvostruko upotrebljavaju i dobijaju dvojna značenja — čas počasna, a čas krajnje pesimistička, zato što su one opterećene »sopstvenom težinom«. Njih svako može — po sopstvenoj želji i nahodanju — da koristi kao argumenat i ime za nešto veliko ili za nešto što je strašno i gotovo ništa. Sve zavisi od toga sa koje se strane prilazi — sa pozitivne ili negativne, jer velike statističke cifre — nikako ne mogu da postanu male, a statistike nisu danak plebejske neukosti, nego tvrdokorna ogledala za svaki lik koji se u njima pojavi.

Ali, mi ovde govorimo samo o knjigama. Nikako se ne može reći da se ova i ovakva »optimistička« ili »pesimistička« terminologija primenjuje samo na »čistu«, »memoarsku«, »zabavnu« i sličnu literaturu, koja napreduje ne samo po broju naslova, nego i po svome uticaju i delovanju, uprkos tome što se isti statistički podaci koriste kao dokaz *pro* i *contra*, pa čas ispada da stvari idu odlično, a čas da sve gura u neku provaliju kulture. Tačno je: stvari ne stoje i ne tapkaju u mestu i upravo u tom nestajanju u mestu valja da traži svoje mesto pod suncem svaka nova knjiga i da ga — osvoji ili bar zadovoljuje. Da se i mi poslužimo nekim statističkim podacima radi potvrde toga što je rečeno.

Ne idući dalje unazad, podaci pokazuju da je u Jugoslaviji 1958. godine objavljeno 5.276 naslova knjiga i brošura, godine 1963. bilo ih je 6.400, sledeće godine 8.019, onda je taj broj padao (7.980, 7.768), a 1967. godine je skočio na 9.226, pa sledeće godine na 9.586, da bi prošle godine bio 9.600. U istim godinama tiraž tih izdanja se kretao: 25,445.000 (1958), 45,722.000 (1963), onda pao na 40,957.000

(1964) da bi dostigao 45,000.000 (u sledeće dve godine), pa 51,976.000 (1967), 67,679.000 (1968) i 68,869.000 (1969). U tom broju naslova za poslednje dve godine obuhvaćeno je i dvadeset knjiga — sa oko 60.000 primeraka — iz biblioteke *ZAPISI O RATNIM BRIGADAMA*. Nećemo ovde navoditi brojke o kretanju listova i časopisa koji pokazuju još izrazitije tendencije porasta i u kojima se o svemu piše. Iz ovoga je lako izračunati broj knjiga na svakog stanovnika ili na svakog pismenog stanovnika godišnje i zaključiti koliko je mali kvantitativni udeo knjiga iz biblioteke *ZAPISI O RATNIM BRIGADAMA* u tome. Međutim, osnovno pitanje nije samo u količini nego — u kakvoći.

Na žalost, niko i nikad nije izdelio to relativno i sve veće obilje naslova objavljenih knjiga i brošura po sadržini, odnosno vrednosti, po tome koliko je dela od stvarne naučne ili umetničke vrednosti, a koliko ih spada u poplavu šunda, odnosno bezvrednosti, pa je u ovom trenutku nemoguće realno zaključiti koliko od toga služi razvijanju tekovina revolucije i bogaćenju pravog kulturnog nasleđa, a šta — da ne kažemo drugo — ne služi tome. Kad bi takva analiza, po naučnim kriterijumima napravljena, postojala, tek onda bi se moglo objektivno procenjivati vodi li se stvarna socijalistička politika (ili ne) na ovom izuzetno značajnom području. U nedostatku toga, svakome ostaju odrešene ruke da prema ličnom nivou i raspoloženju prilazi i rasuđuje o tome. U takvim uslovima nemoguće je dokazima govoriti da li naša nova, socijalistička kultura maršuje carskim drumom ili kozjim stazama i stramputicama.

Ovi iz oficijelne statistike navedeni podaci ne mogu ništa da doprinesu tome i upotrebljeni su samo da se realno prikaže kroz kakav tesnac i na kako ograničenom prostoru se probijaju i stiču pravo na opstanak knjige o kojima se ovde raspravlja. To utoliko pre što je zamisao da svaka naša ratna brigada dobije svoju biografiju radi svoga zavičaja, domicila, jedinice koja nastavlja njenu tradiciju, teritorijalne jedinice u kraju u kome je rođena ili po kome je vojevala, radi bogaćenja naše istorije i kulture i jačanja snaga odbrane naše socijalističke domovine.

Sve ove knjige — kao skupine ili pojedinačno, valja ocenjivati — što se samo po sebi razume — ne po plemenitim željama i intencijama, nego po stvarnom rezultatu — vrednosti, delovanju i uticaju svake posebno i svih skupno. Zato se i mora polaziti od prvog pitanja: šta je, šta predstavlja svaka ta knjiga i sve zajedno? Lako je odgovoriti — biografiju (izdavači kažu monografiju) odgovarajuće ratne brigade. Ali u tome nije sadržana prava osnovica niti kriterijum za utvrđivanje njihove vrednosti. Da bi se taj posao časno i pošteno

izvršio, valja prvo naći odgovor na pitanje: šta je u našem oslobodilačkom i revolucionarnom ratu značilo ime i pojam *brigade* u svesti boraca, naroda i neprijatelja?

Bez ikakvih iluzija o potpunom i definitivnom, to jest pravom i svestranom odgovoru, ovde se čini samo obazriv pokušaj u tom smislu. Ovo je, razume se, književno-teorijski, a ne taktički pokušaj. Najsažetije rečeno — ratna brigada je bila osnovni oblik (celina) društvenog bića kroz koje je borac (jedinica) ispunjavao svoju ljudsku obavezu i prekaljivao ljubav prema narodu. Po tome su se borci (kao sveopšte društveno biće — celine) revolucije međusobno delili i raspoznavali, pa i poštovali, po tome ih je narod (kao kolektivnu, osnovnu i najčvršću snagu), kao borbenu i nepobedivo jedinstvo borac-jedinica, raspoznavao i ocenjivao. U svakoj brigadi je otkrivena autohtona i živa ljudska i borbena vrednost dostojna poštovanja i u tome je bila sama veličina. Zato se borac i kazivao kao »prešernovac«, »gradnikovac«, »gortanovac«, »skopljanac«, »proleter« (iz prve, druge i tako dalje), iz »Šeste ličke«, »Treće krajiške«, »Prve vojvođanske«, da dalje ne nabrajamo. To nije bilo nikakvo utapanje i urastanje čoveka u amorfnost jedinice, nego izrastanje individue — ličnosti i njeno identifikovanje sa ugledom, snagom i ponosom te celine. Tako je izrastalo jedinstvo borac — brigada, čovek — zajednica, tako je rasla ličnost borca (kao jedinice) i brigade (kao jedinstva ličnosti, kao celine). Zato je i brigada sve više rasla kao ličnost, te je ljubav naroda prema brigadi (i poverenje u nju) istovremeno bivala ljubav prema borcu kao elementu jedinstva i celine, pa je — baš tako — borac postajao neka vrsta opštenarodnog sina ili kćeri.

Ne želi se ovim da nanese uvreda i nepravda bataljonu, četi i tako dalje, ili onim krupnijim združenim jedinicama ili da se one obezličie, jer bi to bilo iluzorno i besmisleno, nego samo da se izrazi jedna društveno-istorijska okolnost i odnos. Jedna istina i osnovica od koje mora polaziti svako (naučno i umetničko) stvaranje i izučavanje i što je poslovično izražavano onim: Prva proleterska, Peta krajiška ili Treća makedonska i tako dalje. Sretale su se u ratu i pomagale čete, bataljoni, pa i desetine, ali su one uvek bile sastavni deo Druge dalmatinske, Pete crnogorske ili Majevičke — brigade. Znači: u ratu su se sretale i pomagale, cenile i drugovale, takmičile i stapale i utapale, uzajamno uzdizale i rasle — brigade, te nedeljive ljudske celine izrasle iz bratstva i jedinstva, od svih naroda i narodnosti, koje su dobijale sve osobine, odlike, snagu i ugled jedne brigade — ličnosti izrasle iz jedinstva borac — brigada.

Brigade su složena, ujedinjena ličnost, društveno-psihičko jedinstvo, ponos, podvig, istorija, udarna moć, iskustvo, tradicija (ljud-

ska i borbenaj), zajednička radost i zajednička tuga. To je optimizam koji raste iz saznanja i najskrovitije istine i snage jedinstva, iz spoja čovek (borac) — celina, zajednica (brigada). I zato brigade, kao i svaka druga ličnost, dobijaju svoju *biografiju*. Zapisi o ratnim brigadama upravo to i treba da budu: *biografije*. Jer se po tome i borci, kao ljudi, raspoznaju i identifikuju među sobom i u narodu, pa tako moraju i pred svakim novim naraštajem mladih. Zato je duboka idejna i jedino mogućna ideja da se nijedna ratna brigada ne zaboravi, odnosno posebno ne izdvoji.

Ovde se samo sa te osnovice gleda na vrednost svega onoga što je kao biblioteka objavljeno i na svaku knjigu posebno. To nikako ne proističe iz nekog falš — ideološkog pristupa, po kome bi se raznolike i raznostruke vrednosti svodile na zajednički imenitelj, na neku pomirenu prosek — vrednost, što bi bilo najobičnija mistifikacija. Time se želi obrnuto — da se, držeći se jedne polazne osnovice, razvrstavaju pojedinačna ostvarenja i iskažu individualne vrednosti i kao celina koja izrasta iz pojedinačnog, da se iskažu po unutrašnjoj snazi i dometu, po sadržini i obradi, kao raznolike i raznovrsne bogate. Jer je svaka od ovih knjiga, čak i kad pripadaju istom piscu, osobena i svoja, svoj jezik, svoj stil, svoji događaji, doživljaji i podvizi, svoja istorija. I u tome i jeste prvi i najznačajniji uspeh. U tome što se uzajamno ne podražavaju, ne kopiraju i ne skrajaju. I to valja da bude iskustvo i za sve buduće stvaraoce i ostvarenja. Bogatstvo biografija brigada može se naći samo u njihovim raznolikostima, kao stvarnim istorijskim činjenicama, a nikako se ne može dobiti u svođenju na unapred utvrđenu koncepciju i okvire, odnosno nepromenljive kriterijume. Jer je takva i istina koja se o njima mora napisati.

Zato je kritika ove edicije pošla od dva osnova: od pitanja na koja odgovaraju ove knjige i od izjašnjenja o tome kakav je lični pristup i gledanje kritičara pri razmatranju ovih knjiga. *Prvo* i osnovno pitanje jeste: stoje li pred nama — kao čitaocima i vojnicima revolucije — narodne samoodbrane — potpune, uspele i privlačne biografije dvadeset brigada — ličnosti? *Drugo*, stoje li — kroz te knjige — pred nama brigade kao ličnosti po onome što su po svojoj sopstvenoj umetničkoj istini bile kao čovek-brigada ili po onome kako ih je svaki od autora smislio i iskazao polazeći od lične koncepcije o tome šta valja, a šta ne valja reći? *Treće*, jesu li one — viđene iz tih knjiga — mile, ljupke, žive i uzorne čovek-brigada ličnosti za one što pristižu da postanu nove brigade — čovek ličnosti? *Četvrto*, jesu li bogate samo onim iz čega su sopstvenim samorazvojem rasle ili su kinđurene dolivanom patetikom i nazovi — roman-

tičnom frazom autora? *Peto*, jesu li, kao i svaka ličnost, shvaćene i prikazane sa svim primesama »grešnosti« da bi tako ostale samo ljudske, obične — ljudske? *Šesto*, liče li, zbog usmeravanja opšte koncepcije i akcije, jedna na drugu — kao jaje jajetu?

Da bi se steklo i koristilo pravo kritike ovakve biblioteke, nužno je da se jasno odredi svoj pristup i gledanje na zamisao, na napore, traženja, na muke u sakupljanju i oblikovanju, na autore koji su — pobuđeni i podstaknuti istinom o likovima i ličnostima brigada — podigli na krhka i često nesigurna pleća Sizifov kamen. Teret i odgovornost još veću nego što im se u početku činilo. Ne, tu se ne polazi od one već banalizovane istine: konac delo krasí. Jer — tada, posle boja, svak može da bude vojskovođa. Ovde je reč — pre i više od svega — o početku, o rađanju dela, o dvoboju sa zaboravom, o izuzetno odgovornoj identifikaciji sebe, kao stvaraoca, sa istinom koja se zove čovek — brigada, kao ličnost. Reč je o smelosti ili nesmelosti, o moći ili nemoći, strpljenju i upornosti da se krene, da se održi i ostvari, da se nosi ideja inicijatora, raspoloženje i snaga stvaranja, da se ne zastane pred ličnim dilemama i kolebanjima. Za svakog od učesnika u stvaranju i oblikovanju. Jer — ako je brigada — ličnost toliko i tako mogla, sme li se sada reći: ne može? I ne krenuti, pa makar kakva naprezanja i lutanja čekala. Reč je o humanom spoju brigada — autor — urednik — čitalac u kome nikome ne može da bude potaman i lako. Suština je upravo u tome da se shvati to: *ne može nikome da bude potaman i lako*, pa da se ostvari više od onoga što se čoveku čini da može. Taman kao i brigadi u ratu. Reč je o nemilosrdnoj istini: ko nije u stanju da sve ovo shvati — neka i ne pokušava da ocenjuje. Da ne bi bilo dileme: neka ne očekuje da mu se ocena kao časna i poštena poštuje. Kritičar ovde vidi jedini mogućan osnov u razumevanju jedinstva pisac — kritičar — čitalac, u uzajamnom poštovanju i poverenju, u istini koja ih jedino može spajati.

Odnos pisac — kritičar ne može biti drugi sem dijalog u interesu pune i čiste umetničke, odnosno naučne istine ili, u ovom slučaju, naučno-istorijsko-umetničke istine. Nije ovde reč o nepovredivosti estetičkih i književno-teorijskih ili naučnih kategorija, kriterijuma i normi. Reč je o razumevanju, određivanju i prihvatanju onoga što je nastalo ne robujući osveštaním uzusima i okvirima, pa ni kategorijama. Ovde se ne raspravlja o književnim rodovima i vrstama, o književno-teorijskom i estetičkom definisanju, merilima i kategorijama, nego o snazi ili nemoći iskazane istine, pa makar ona probijala sve poznate vrste i rodove. Ovde je jedino ispravno merilo i stvarnost — istina ostvarenja. Život je rodio brigade — ličnosti, njihove istorije i istine ranije nepoznate i to sve određuje, pa i oblik u

kome će biti iskazane. Pitanje je samo jedno: podudara li se to kako je iskazano sa istinom (naučnom i umetničkom) onoga što je iskazivano? Jer, nikome nije nepoznato da ne postoje večni ni sadržaji ni oblici, bar za dijalektičare.

Drukčije se ne može polaziti, kad se razmišlja o ovoj ediciji, za koju su odlučujući izvor sam istorijski tok i borbeni kvalitet samih brigada i ljudi u njima, nego da je ključ uspeha ležao u dve komponente. Prvo u izvorima, a to znači dokumentima i ljudima učesnicima. Drugo u savesti i sposobnosti onih koji su knjige o brigadama pisali, ocenjivali, prihvatili i uređivali. U pitanju je, prema tome, edicija koja se rađa zajedničkim naporima i raste iz ujedinjenih snaga i sposobnosti percepcije, saznavanju, izražavanju i oblikovanju u celini onoga što jeste i kako — naučno i umetnički viđeno — jeste. Nemati vere u sve te snage i pristupiti im sa madričkom skepsom, za kritičara bi značilo kidati neuspostavljeni kontakt sa njima. Kritičar kome je to jasno i koji tako prilazi ovoj ediciji, mora se, pre svega, odreći »prava i obaveze« da ulazi u detalje, u pojedinosti, u pojedinačne činjenice ili u neravnomernosti i stvaralačke nedoslednosti pojedinog autora. On je prisiljen da meri kao kompletnu individualnost svaku ovu knjigu u celini i celokupnu ediciju, polazeći od onoga čime je i sam obogaćen iz njih.

Sve te knjige su ušle u život pojedinačno i skupno, a to znači da se prilično čvrsto drže i skladno deluju delovi od kojih su sastavljene, jer inače prihvatljive celine ne bi ni moglo biti. Razbijati sada u deliće svaku od tih knjiga (da bi se utvrdila nemoć da se pruži više nego što je pruženo, svih od čijih je napora to zavisilo), značilo bi ne videti delo kao celinu, a videti šumu delića od kojih se i ne može raspoznati celina. To bi bio koliko iluzoran toliko i besmislen posao u koji se ne valja upuštati kad se razmišlja i govori o jednoj celokupnoj ediciji. Jer, na kraju krajeva, niti se može niti sme očekivati da sve knjige u jednoj biblioteci i svi autori budu istovetnog kvaliteta, da ni u čemu ne »podbace«, da ama baš ni u čemu ne iznevere sebe kao stvaraocce. Utoliko pre što je ovo gola istina, što se ovde rađa ono čime se rekonstruiše, obnavlja i restituiše istina o brigadi — ličnosti na osnovu nedovoljnih izvornih dokumenata i na osnovu pogrešivog ljudskog pamćenja i sećanja. Ali pitanje nije u tome. Ono glasi: jesu li svi autori ispoljili rešenost, odlučnost i napor da stvore najbolje i najviše što je svak od njih mogao? Knjige odgovaraju: jesu. Ako je kome teško što nije mogao više i bolje, onda je to pre svih i više od svih samom autoru. Da su autori posustali pred dilemom: a šta ako ne bude najviše i najbolje, ove edicije ne bi bilo i za toliko bismo bili veća sirotinja nego što smo sada. Ili, da priđemo sa pozitivne

strane, mi smo toliko smanjili svoje siromaštvo znanja o brigadama-ličnostima koliko je dosad objavljeno knjiga o njima. A to je važnije od svega drugog.

Prema broju dosad objavljenih knjiga, najvrednije rade autori iz Hrvatske. Njihovom zaslugom pojavilo se osam knjiga zapisa o brigadama iz Istre, Dalmacije, Slavonije, Banije, Korduna i okoline Zagreba. Sa teritorije Srbije (uže i Vojvodine) svoje biografije dobile su dosad četiri brigade. Sa teritorije Bosne (Krajina, Grmeč, istočna Bosna) dosad su objavljene tri knjige o brigadama. Isti je slučaj i sa brigadama iz Slovenije. Međutim, iz Makedonije, i Crne Gore životopis su dobile samo po jedna brigada. Prema tome, tek su otvoreni kopovi bogate rudače iz republika i pokrajina, onako kako su radovi pristizali. Mada je ostvarivanje ove zamisli još gotovo na samom početku, dosad je ova delatnost dala preko tri hiljade i sedam stotina stranica vrednog i većim delom novog teksta. To niti je mali napor niti mali rezultat za dve godine, ako se ne zaboravi kolike su sve teškoće i oskudice izvora morale biti savladane.

Osam od ovih knjiga obavljeno je na osnovu mišljenja po jednog recenzenta i — razume se — urednika biblioteke, jedna na osnovu tri recenzije, a jedanaest su preporučila po dva recenzenta i urednik. Ako se uz ovo doda da su recenzenti dovoljno poznati i kvalifikovani učesnici revolucije, ratni rukovodioci ili naučni radnici, onda je vidljiva ozbiljnost sa kojom se pristupa stvaranju i uređivanju ove biblioteke. Uz to se mora uzeti u obzir da je većina autora ovih knjiga ranije oprobala svoje snage u pisanju, a svi su se koristili izvorom i dopunskom građom (dokumentima, sećanjima i rekonstrukcijama događaja) i na svakoga od njih povoljno su delovali recenzenti i urednik.

Imajući sve to u vidu stiže se na realno i čvrsto tle sa koga se može objektivno ocenjivati pojedina knjiga i biblioteka. Može se pri-dati i još jedan podatak — ni jedna od objavljenih knjiga nije pretrpela ozbiljnu i oštru kritiku, mada imaju slabih strana. Jedna od slabih strana je prevelika orijentacija na vojnu stranu i opterećenje sitnim akcijama. Onda, neravnomernost u ekspoziciji teksta, dosta često razvučenost, koja smeta, ili tolika škrtost u opisu da takvi tekstovi deluju kao telegrami. Autori nisu bežali od toga da zapisuju i negativna iskustva, greške i lutanja brigada u samorazvoju, ali se ne može reći da je ta strana u pravoj srazmeri zastupljena. To je velika šteta, jer tako ispada da su se brigade naučene rodile i bile nepogrešive, iako se zna da je u njima bilo nepunoletnih boraca, žena i devojaka, dečaka, koji su bez ikakvog vojnog znanja krenuli u rat i upravo su se u njemu učili — na uspesima i na greškama. A to — da su ne-naučeni krenuli u rat, u njemu se naučili ratovati i odneli pobeđu,

jeste ono što je veoma dragoceno i poučno. Uprkos manjkavostima takve vrste, biblioteka se uspešno probila, stekla ugled, opravdala svoje postojanje i razvijanje.

Ovo je značajno iz više razloga. Jer pokazuje da bi nastalo ne tako malo osiromašenje fonda našeg kulturnog nasleđa i ostvarenja, ako bi ovaj široki poduhvat bio kratkog daha, ako ga cela zajednica ne bi razumela, prihvatila, svesrdno podizala i pomagala, a najveća pomoć jeste daleko veći broj čitalaca, što bi značilo i manju cenu. Treba već jednom osloboditi sumnje ljude što pišu — koji pri tome ne pišu rđavo — da se danas može pisati samo da bi se u fijoku trpalo. Ne održati biblioteku i ne razviti je bolje i više, dovelo bi do demoralisanja novih autora i mnogi bi, verovatno, odustali od daljeg pisanja. Ono što se ima sada služilo bi, ako bi se tako dogodilo, samo za praznu i beznadežnu analizu nečega što je jednom bilo pa prošlo, kao žalostan dokaz sadašnje društvene nemoći. Biblioteku — prema tome — valja održati, razviti i poboljšati na osnovu sakupljenih iskustava. Zašto bi to bilo nemoguće, ako se ozbiljno razmisli?

Radi toga bi bilo veoma korisno da se, zajedno sa autorima objavljenih knjiga i onima koji tek pišu, a i sa drugim zainteresovanim ljudima, kritički proveri ono što je dosad ostvareno, da se izuči čime bi se mogla obogatiti koncepcija ovih izdanja. U tim javnim dijalozima — nikako ne monolozima — našao bi se odgovor na pitanje: kako da se izbegne ona realna opasnost stvaranja šablona i rutine u daljem razvoju biblioteke usled nekritičkog ugledanja, kopiranja i podražavanja. Taj će dogovor, gotovo se sa sigurnošću može reći, uputiti na pronalaženje i prihvatanje sve šireg kruga pisaca, recenzentata, čime bi se postizala raznolikost i stalno osveženje. Time bi se do kraja razvezali svi oni čvorovi koji ne dopuštaju slobodniji razmah autorskih snaga. Jer, autori sada imaju mogućnost da na osnovu tuđih iskustava i promašaja, ili bar oscilacija i podbačaja, sigurnije usmere sopstveno stvaranje. To se nikako ne bi smelo izvrnuti u nekakvo pokoravanje »dobrom i uspešno nađenom sistemu«, pristupu i načinu obrade iz objavljenih knjiga, jer tu niti je što konačno trasirano niti tako može biti. Ovakva opasnost nije pretila onima koji su prvi prokrčili stazu pisanja biografija ratnih brigada, jer — prosto — oni nisu imali na koga da se ugledaju. To je bila njihova prednost, što se ne sme identifikovati sa pravom stvaranja slabih ostvarenja. Da ponovimo: niti je kad bilo niti će biti da se stvaraju sve sama dobra i dokraja uspešna dela. I najbolji pisac ne može svaki put da ponovi takav podvig, a kako bi množina mogla dotle stići?

Biblioteka *ZAPISI O RATNIM BRIGADAMA*, i pored učinjenih kritičkih napomena, jasno je — već dosad — ispoljila svoje vrednosti. *Prva* i najznačajnija među njima jeste sam poduhvat da se dođe

do biografija ratnih brigada, koji nije doživeo neuspeh, pa makar koliko doneo onoga što će se konceptijski, sadržajno, stilski i u pogledu pune svestranosti prilaza i tumačenja — i sebe i neprijatelja — morati da ispravlja. *Druga* je mobilizacija stvaralačkih snaga, velikog broja autora već dosad i, svakako, daleko većeg za buduće knjige, otvaranje realne perspektive za stvaranje i samoostvarenje svakome od njih. *Treća* je ostvarena stvarna vrednost, kao celina, koja je dobijena u velikom broju knjiga gotovo u celini, a kod manjeg broja uz lako uočljive manjkavosti. A to je od dvostrukog značaja: kao izraz poštovanja i oživljavanja tih brigada — ličnosti i ljudi u njima i kao poruka onima što su već pristigli ili će tek da dolaze; kao odraz tekovina i stvarnih vrednosti oslobodilačke i revolucionarne borbe i jedan od veoma značajnih elemenata našeg revolucionarnog kulturnog nasleđa. Dakle, kao oružje za uspešno negovanje oslobodilačkih i revolucionarnih tradicija NOB. Njihova *četvrta*, a prva po značaju, vrednost je u tome što su izvornici — u velikoj meri oslobođeni fraze i konstrukcije — za saznanje o moralnoj suštini i iskustvima o samorganizovanju i samoodbrani naše socijalističke i samoupravne domovine Jugoslavije. To je ono što u praksi razvijanja opštenarodne odbrane, kao sopstveno iskustvo, valja ugrađivati kao element svesti i argumenat nepobedivosti i, upravo zato, nezamenljivo iskustvo.

Jer, ako smo u minulom ratu bili siromašni u iskustvima, početnici u učenju i saznavanju i života i svojih snaga i dometa, pa smo sopstvenom kožom i pameću — u vremenskoj i ratnoj stisci — znanja kupovali, kakvog bismo razloga za to danas imali? Od ovih knjiga se — kao minimum — očekuje da budu istinit priručnik za razvijanje i uzdizanje svesti, morala i uverenosti u sopstvene snage i pobeđu svih pristiglih i budućih branilaca naših tekovina i nasleđe revolucije, u koju je uzidano celokupno delo brigada-ličnost, da ti branici budu svestrano i na našim revolucionarnim iskustvima odgajani. Pred ovakvom koncepcijom mogu da budu zanemarujuće dosad ispoljene slabosti — pod uslovom da ih bude sve manje ubuduće. Njih ima u pojedinim od ovih knjiga, naročito tamo gde se zanatsko-spisateljska igra koristila da nadomesti ono što je nedovoljno i nepotpuno istraženo i doživljeno izvorno, gde se reportažni oblik po svaku cenu isturao u prvi plan. Međutim, valja istaći da sigurno nijedan autor nije želeo da svesno stvara i ono što su slabosti, ali kritičar mora svakoga od njih da pobudi na razmišljanje, kako bi sami našli odgovor na pitanje: u čemu sam omašio? Razume se — nikako ne polazeći od iluzije da svi mogu biti najbolji i najjači.

Kritičar, duboko poštujući sve odbolovane porođajne muke stvaralaca, želeo je da predoči obrnutu varijantu jedne izreke: nikad

nije toliko dobro da ne može biti bolje, jer samo time on podstiče i ohrabruje stvaralačke snage i njihovo samoproveravanje. Među ovim knjigama nema nijedne takve koja bi se, kao slaba, neuspela i pun promašaj, mogla isključiti iz celine. Ni jedna od njih ne može da se oseća kao pastorče ili zaostalo dete, ali nisu sve ni jednako kršne ni punokrvne. Niko to bolje i sigurnije neće osetiti i razumeti od samog autora, niko neće više zbog toga zažaliti i to je sve što se ovom kritikom želi podstaći. Nedostatke valja potražiti tamo gdje je brigada-ličnost ostala nedovoljno doživljena i nedovoljno autentična. To su najhladnija, neubedljiva i odbojna mesta u ovakvim knjigama od kojih bi se rado nekamo pobešlo.

Potpuno je prirodno što među autorima ovih knjiga nema ni dva istog temperamenta, istog intenziteta doživljavanja i istih snaga sposobnih da najveće vrednosti izraze najjednostavnijim i zato najubedljivijim jezikom. Stvar je kritičara koji ocenjuju svako ovo delo kao zasebnu celinu da više o tome kažu. U ovakvom sintetičkom prikazu bila bi neoprostiva greška određivati autore i delo po jednom gotovo aforističkom rečenicom, koja ne bi identifikovala ni autora ni njegovo delo u celini. Uostalom, ko god je nešto stvarao zna da je svako ostvarenje — čim počne da živi samostalnim životom — u stalnom sukobu sa svojim roditeljem. Bez toga nema uzlazne linije ka boljem. I tu ne treba ni jednom autoru na muku stajati i stalno mu turati pod nos ono što je prošlo, jer je za njega od mnogo većeg značaja ono što tek treba da dođe, da se rodi i da se on u njemu samostvari. Za one, koji tek stvaraju ili će stvarati nove knjige iz ove biblioteke, najkorisnije je da budu i ostanu samostalni, kritički raspoloženi prema svemu onom što je već stvoreno, da se ne podaju uticaju i dominaciji toga nad sobom. Za one, pak, koji čitaju tuđa ostvarenja presudno je ono što sami o njima misle i sude, a ne šta misli autor i kritičar. U tome i jeste gorčina hleba kritičareva. Jer on mora razumeti i poštovati pisca i čitaoca, da posreduje u uspostavljanju racionalnog i ljudskog odnosa među njima.

Koristeći se tom neprijatnom privilegijom, ovde se svesno ostajalo pristrasan u korist stvaralaca. Jer, to što se rodilo, pa makar i kao pomalo zaostalo dete, jeste ono bez čega se dalje nije smelo i moglo bez ozbiljne štete. Da je neko mogao i stizao da u ratu piše letopis brigade, taj napor bi bio ušteđen. Ali pred nama se ne uspravlja dilema sadržana u pojmu »da je« nego u goloj stvarnosti »nije«. I zato što nije, zar se smeju skrstiti ruke pa oblomovski nemoćno jecati? Značaj ovoga poduhvata upravo i jeste u tome što je dogledao sav užas veličine toga *nije*. A sve drugo zavisi od ljudi koji će stvarati.

Dragi MILENKOVIĆ, publicist